

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ ԲԱՆԱՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ՈՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Գարեգին Սրվանձտյանց, բանասեր, բանահավաք, ազգագրագետ, «Թորոս Աղբար», «Սատունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ», Արաբկիր քաղաք, արվեստ, մշակույթ, Մատենադարան:

Նախաբան

Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը (1840–1892 թթ.) հայ ժողովրդի ամենամեծ երախտավորներից մեկն է՝ թե՛ որպես հոգևոր, ազգային-հասարակական նվիրյալ գործիչ, թե՛ որպես անգուգական բանասեր, բանահավաք ու ազգագրագետ: Հատկանշական է, որ նրա գործունեությունը տասնամյակներ շարունակ շաղկապված է եղել երջանկահիշատակ Մկրտիչ Ներսիսյանի՝ Ներսիսյան Հայրիկի կյանքին ու գործունեությանը: Բավական է հիշել, որ Գ. Սրվանձտյանցը եղել է 1850-ականի կեսերին Ներսիսյանի հիմնած «Արծուի Վասպուրական» թերթի խմբագրի տեղակալը, որտեղ և տպագրվել են նրա՝ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարով ներշնչված առաջին ծանուկչիռ հոդվածները: Տարիներ անց՝ 1862 թ., ստանձնելով Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը՝ Ներսիսյան Հայրիկը նրան է վստահել նաև Մշո Ս. Կարապետ վանքին կից իր հիմնած Ժառանգավորաց վարժարանի տնօրեն-ուսուցչի և «Արծուի Տարոնոյ» երկաթաթաթերթի խմբագրի պատասխանատու պաշտոնները: Գ. Սրվանձտյանցը Ներսիսյան Հայրիկի հետ է սկսել նաև իր հոգևոր ու ազգագրական գործունեության առաջին քայլերը՝ 1860–1861 թթ., որպես նվիրակ և քարոզիչ՝ շրջագայելով հայկական տարբեր գավառներում և կատարելով իր գրառումներն ու ուսումնասիրությունները: Այդ ամենը, բնականաբար, կյանքի մեծ դպրոց է եղել երիտասարդ գործչի համար, պայմանավորել նրա հետագա բազմադյուն ազգային-հասարակական ու ստեղծագործական գործունեության ընթացքը:

Բանահավաք-ազգագրագետը

Բացի գեղարվեստական մասնավորապես՝ թատերական հայտնի գործերից, Գ. Սրվանձտյանցի ստեղծագործական վաստակի կարևորագույն մասն են կազմում ժողովրդական բառ ու բանի, զրույցների և ավանդությունների, ազգագրական հարուստ նյութերի ջանադիր հավաքչական արդյունքը հանդիսացող «Գրոց ու բրոց» (1874), «Հնոց և նորոց» (1874), «Մանանա» (1876),

* Ներկայացվել է 20. I. 2022 թ., գրախոսվել է 01. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. III. 2022 թ.: Զեկուցումը կարդացվել է 2020 թ. ապրիլի 29–30-ին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում Գ. Սրվանձտյանցի ծննդյան 180-ամյակին նվիրված գիտաժողովում:

«Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ» (Ա–Բ մասեր, 1879 և 1884), «Համով հոտով» (1884) ժողովածուները: Նրա անվան հետ է կապված, մասնավորապես, «Սասնա ծռեր» ազգային էպոսի՝ «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» առաջին պատումի հայտնաբերումը, գրառումն ու հրապարակումը: Վիթխարի ծավալի նշված աշխատանքների բարձր մակարդակով իրականացման համար բանասիրության մեջ նա համարվել է հայ բանահավաքների ու ազգագիրների ռազմիրան, գնահատվել նաև միջազգային ասպարեզում՝ ընտրվելով Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

XIX դարակեսն ու հետագա մի քանի տասնամյակները, հիրավի, բախտորոշ ժամանակաշրջան էին Օսմանյան կայսրության լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի համար: Ազգային զարգացման, քաղաքակրթական առաջադիմության ճանապարհին բացառիկ էր եվրոպական կրթություն ստացած նվիրյալ գործիչների՝ Գրիգոր Օտյանի, Պալյան եղբայրների, Նահապետ Ռուսինյանի և այլոց ջանքերով ստեղծված Ազգային Սահմանադրության ընդունումը 1860 թվականին: Պատասխանելով «Ուրեմն ի՞նչ է Սահմանադրությունը» հարցին՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանը ոգևորությամբ գրում էր, թե «հաստատությունամբ ազգային Սահմանադրության, Հայ ազգն ալ՝ սոյն թուականին՝ կը մտնէ հետեւեալ քաղաքակրթութեան վերջին, բարձրագոյն շրջանին մէջ»¹:

Ազգի ու հասարակության վերափոխման, առաջադիմության իրագործման ճանապարհին գլխավոր ուժը, իհարկե, երիտասարդությունն էր: Առաջ են գալիս եռանդուն ու կարող անհատներ՝ Ներսես Վարժապետյանը, Մինաս Ջերազը, Ռեթեոս Պերպերյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, Մատթեոս Մամուրյանը, Հակոբ Պարոնյանը և ուրիշներ, որոնք մեծ ջանքեր էին գործադրում հոգևոր ոլորտում, մանկավարժության, մամուլի, լեզվի, գրականության, արվեստի բնագավառներում բարեփոխումների իրագործման համար:

Հատկապես XIX դարի վերջին քառորդին՝ 1877–1878 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմից հետո, ամենայն հրատապությամբ առաջադրվում էր նաև ազգային միասնության՝ Արևմտյան ու Արևելյան Հայոց ջանքերի մեկտեղման հարցը, օրակարգային էր հայկական գավառների բուն վիճակի, ժողովրդի կյանքի պայմանների, ազգային զգացմունքների և գաղափարների վերազարթոնքի խնդիրը: Դարձյալ դիմելով Ե. Տեմիրճիպաշյանի պատկերավոր խոսքի օգնությանը՝ նշենք, որ շատերի նման նա ևս համոզված էր, որ ինչպես «ճառագայթք կեդրոնէ մը բնականաբար կը բղխին ու կը սփռուին», «մայրաքաղաքէս ի գաւառս պիտի ծաւալէին իմացականութեան յոյսն եւ բարոյական կենաց սկզբունքն»²: Ահա թե ինչու 1878 թ. գարնանը Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը որոշում է՝ հատուկ կոնգրակով սահմանված առաքելությամբ երեք վարդապետ ուղարկել Փոքր և Մեծ Հայաստան: Երեքից մեկը Գ. Սրվանձտյանցն էր: «Այն օրերը Հայկական խնդիրն թեւ առած սաւառներ ու հասեր էր Եւրոպիոյ մեծ տերութեանց դահլիճները, եւ քաղցր յոյսեր կախեր սփռեր էր Հայաստանի աւերակներուն եւ Հայոց աւեր սրտերուն, – «Թորոս Աղբար»-ում գրում է Գ. Սրվանձտյանցը: – Հայ-

¹ Տ է մ ի Ր ճ ի պ ա չ ե ա ն. 1886, 98:

² Տ է մ ի Ր ճ ի պ ա չ ե ա ն. 1883, 222–223:

րենի հողն ու հողոյն հաւասարած Հայն կենաց նոր շարժում մը կ'ստանայր: Ս. Պատուիրակներն իրենց բարձր տեղերէն կ'երեւէին մինչեւ Հայաստանի խորն ու ձորը 'ի խաւարի նստող բնակչաց: Իսկ լրագրութիւն, իբրեւ գետ, կը հոսէր կը տարածէր յաջող ակնկալիքներ»³:

Առաջին ուղեւորութիւնը տեղի է ունենում 1878 թ. ապրիլի 30-ին: Մայիսի 1-ին պատուիրակներն արդեն շոգենավում էին, որը, ինչպէս պատկերավոր նկարագրում է Սրվանձտյանցը, «գմեզ բարձած իւր թեւոց վրայ, կը թռէր դէպ 'ի Սեւ ծով»: Ուղեւորութիւնն անչափելի էր. «Գարունն իւր չքնաղ գեղեցկութեամբ չբեղազարդած էր Վոսթորի երեսներն ու շրթունք, արեւն պայծառ եւ փափուկ, բայց ասոնք չէին ազդեր յիս: Օտար էին անոնք. ես կ'երթայի հայրենեաց արեւն ու գարունը ողջունել»⁴: Ընդ որում, ինչպէս խոստովանել է մեկ տարի անց՝ երկրորդ ուղեւորութիւնից առաջ, Կ. Պոլսի Գատը գյուղ թաղամասի Արամյան սրահում կազմակերպված «ուղեւորելու հանդէսը» հիշատակելիս, պատուիրակներն իրենց հետ տանում էին բազմաթիվ պանդուխտների սրտի և հոգու հայրենաբաղձ կարոտները, հիշատակներն ու բաղձանքները ... Պանդուխտները «Շատ բարեւ կը դրկէին իրենց տառապեալ մօրը, կարօտ՝ իրենց եղբարց եւ քոյրերուն, անձո՛ւկ՝ իրենց հօրենական տան վրայ ծագող արեւուն, համբո՛յր հողին, ջրոյն, քարին, խաչքարին, տաճարին, ողջո՛յն ողջ մնացողին, խո՛ւնկ՝ հանգուցելոց գերեզմանին ...»⁵:

Հետագա երկու տարիների ընթացքում Գ. Սրվանձտյանցը եղել է հայկական մի շարք գովառներում, շրջագայել բազմաթիվ մեծ ու փոքր բնակավայրերում (Տիգրանակերտ, Սեբաստիա, Ծովք, Ակն, Երզնկա, Կարին, Վան, Մուշ ...), մանրամասնորեն ծանոթացել ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին, վիճակագրել և ցուցակագրել հայության թվաքանակը, եկեղեցիներն ու վանքերը, գրի առել ավանդութիւնները և սովորութիւնները, բանավոր զրույցներն ու պատմութիւնները, կյանքի դժվարութիւններն ու ապագայի հույսերը... և այդ ամենը հրատարակել «Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ» խորագիրը կրող երկու ծավալուն ժողովածուներում:

Կարևոր հանգրվաններից մեկը՝ Արաբկիր քաղաք

Ուղեւորութեան կարևոր հանգրվաններից մեկը հինավուրց Արաբկիր քաղաքն էր: Փոքր Հայաստանի մի շարք կողմերը շրջագայելուց հետո վիճակագիր Գ. Սրվանձտյանցն այստեղ է հասնում 1878 թ. հուլիսի 15-ին: Ինչպէս ամենուրեք, ճանապարհը լի էր վտանգներով, մանավանդ ձորերի մեջ զանազան զինված խմբերի կողմից հարձակումներն ու կողոպուտներն անպակաս էին, «ուստի ոստիկանին հետ երեք ալ կտրիճ զինեալ Հայք Կարմրկապէն եկան մեզ հետ», — պատմում է նա: Ահա թե ինչու մեծ էր առաքելութեան մասնակիցների ուրախութիւնը, երբ ճանապարհին հանդիպում էին «հոգւոյ կատարեալ անդորրութեամբ ընկողմանած», սրինգ նվագող այծարածների կամ լեռնահովիտներում ու արտերում խաղաղ աշխատանքով զբաղված հնձվորների: Տպավորիչ էին նաև բնութեան տեսարան-

³ Սրվանձտեանց. 1879, Ը-թ:

⁴ Սրվանձտեանց. 1879, Թ:

⁵ Սրվանձտեանց. 1884, Զ:

ները՝ հատկապես Արաբկիրի նշանավոր Ոսկեգետակը, որի նկարագրությունը Գ. Սրվանձտյանցը տվել է, իրոք որ, բանաստեղծական մեծ ներշնչումով ու պատկերավորությամբ. «... իւր ակունքը կը նմանին կոյսի վարսերուն, սաղարթախիտ ծառատունկներով, — գրում է նա, — եւ իւր ծոցոյն մէջ կը լողային կարմրախայտ ոսկեփայլ ձկունք»։ Հրաշալի այդ տեսարանը, սակայն, խաթարվում էր գետի ափերին թավալած բազմաթիվ «աղտոտ գնչուներով», որոնք «մուրացկանութեան տուպրակներ եւ բուռները բացած» անմիջապես հավաքվում են նրանց շուրջը⁶։ Շրջակա գյուղերի հայության մեջ եւ կային աղքատներ և մուրացիկներ, որոնք, իրար հերթ չտալով, մեկը մյուսից սարսափելի դեպքեր՝ «Ինչ հարստահարութիւններ եւ զրկանքներ» էին պատմում, որ կրել էին «եւ կը կրեն Քրդերէ, այլ մեծաւ մասամբ քաղաքի թուրքերէն, պաշտօնատարներէ, ոստիկաններէ եւ զօրքերէ»։ Գյուղերի հայոց հոգերը «Արաբկերի թուրք պէյերունն էր, որք առանց իրաւանց սեպհականած էին իրենց, կ'ըսուէր»։ Անհափելի էր եպիսկոպոսի հուզմունքը, երբ ճանապարհին հանդիպած մանուկների խումբը «բեկբեկ ձայնիւ» սկսել էր երգել ու կրկնել. «Անգութ երկինք ալ չը յիշեր մոռցեր է Հայաստանը, // Անսիրտ Հայեր ալ չեն սիրեր անուշիկ Հայաստանը ...»։ «Սիրտս ծովացաւ ասոնց ձայնէն եւ ասացուածքէն, — խոստովանում է նա, — յուզեալ կը ծփայր արիւնս եւ արցունքս ...»⁷։ Հայերի մեծամասնությունը, սակայն, աղքատասեր էր, կրոնասեր ու եկեղեցասեր։ Գ. Սրվանձտյանցը վկայում է, որ նույնիսկ ատելություն չկար, այսպես կոչված, «Բողոքական անունով հայերի» և հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների միջև։ Ավելին՝ կային խոշոր բարերարներ, որոնց անունները սիրով ու ակնածանքով էին հիշատակվում։

Պատմական հնագույն ժամանակներում կառուցված և ապա («70 տարի կայ») Նոր Արաբկիրին տեղը զիջած Հին քաղաքն անցնելով ուղևորները մոտենում են քաղաքի դարպասներին, ուր ժողովուրդը, աշխարհիկ ու կրոնական ղեկավարությունը Գ. Սրվանձտյանցին խանդավառ ընդունելություն են ցույց տալիս։ «Երբ լսեց ամեն մարդ Սրվանձտեանի ժամանելը, հետզհետէ կուգային /.../ Նորին սրբութեան գալուստը շնորհաւորելու. իսկ նա այցելուաց միշտ բարեմաղթութեամբ շնորհակալիք յայտնելէ չէր դադարէր, — վկայում է Կ. Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթի թղթակիցը, — որով տեղւոյս ազգային սահմանադրական ժողովներէն, խորհուրդներէն, ինչպէս եւ ամեն կարգի անհատներէ սէր եւ համակրանք կը վայելէր, եւ զինքը տեսնողները բազմիցս տեսնել կ'ուզէին»⁸։ Համեստագույն եպիսկոպոսը չէր կարողանում թաքցնել զգացմունքները՝ «Խառնուեցանք հեծեալ եւ հետի բազմութեան. եկաւեանց վարժարանի մանկտին փողոցը կայնած կ'երգէր. շուկայէն էր մեր անցքը. ամբոխ մեծ, Քիւրդ, Թուրք, Հայ, Գայմազամէն ալ չավուշ մը, որ զարդարեալ ձի մը կը բերէր, շնորհակալ եղայ առանց հեծնելու։ — Դէպ Առաջնորդարան գնացինք, ուր 300ի չափ աշակերտք Ուսումնարանին եւ Մայր վարժարանին, երկու կարգ բաժանեալ կ'երգէին»։ Զարմանում, տեղը չէր գտնում Գ. Սրվանձտյանցը՝ «Ինչ էր այսքան հանդիսադրութիւնք. —

⁶ Սրվանձտեանց. 1879, 270–272:

⁷ Սրվանձտեանց. 1879, 274:

⁸ «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 1878, թիւ 461:

Արաբկերցուց ազգային զգացմանց ցոյցը: Ո՞վ էի ես, /.../ քրտինքներ հոսեցին անձնէս»⁹:

Հետագա տասն օրերի ընթացքում նա այցելում է քաղաքի ազգային վարժարաններն ու կարևոր հաստատությունները, գոհունակությամբ նշում, մասնավորապես՝ քաղաքային վարչության գործունեության կանոնավորությունը. «Ահա վիճակ մը, ուր արձանագրութիւնք, տուժար, դիւան, քարտուղար, եւն. կը տեսնեմ իմաստութիւն, յօժարութիւն և եռանդ, բարեխառնութեամբ կը գործեն. տոհմով ազնիւներն բարոյիւք ալ ազնիւ՝ չէին խորշիր հասարակութենէն քուէով ընտրելոյ մը հաւասար նստիլ եւ պաշտօն վարել»¹⁰: Արձանագրում է քաղաքի 10 վարժարանների, ուսումնական գործընթացների կազմակերպման պատշաճ մակարդակը: Մանավանդ որ վարժարաններում իր արած մի քանի դիտողությունները՝ «գործօրինակ, դասագրքերու եւ դասատուութեան մեթոտներու մասին», անմիջապես ուշադրության էին առել ու բարեփոխման ձեռնարկել¹¹: Ջարմացած էր նաև քաղաքի բնակչության մեջ հաստատված որոշ եվրոպական բարքերի առնչությամբ: Այն աստիճան, որ խոստովանում է, թե տեսնելով «բանթողս /գործադուլ/» անող և իրար հետ «երդմամբ կապուած» մանուսագործների վճռականությունը՝ «ինքզինքս Լոնտոնի մէջ կը կարծէի»: Թերևս, անսպասելի էր նաև այն, որ գործարաններից մեկում արտադրվող «կերպաս տարազները» մրցում էին մինչև անգամ «Հայէպի եւ Շամի ապրանքներուն հետ», իսկ գյուղերում սկսել էին «եվրոպական մաղով զտել կալերու ցորենները» ու նաև «ճարտարագործներ կան, որ դիւրութեամբ կը շինեն Եվրոպական գէնքեր, մեքենաներ եւ նուրբ գործիքներ»¹²...

Գ. Սրվանձտյանցը քարոզներ է կարդում նաև իր ճարտարապետությամբ հռչակված Մայր եկեղեցում ... Երանի է տալիս Արաբկիրի նորընտիր Առաջնորդ Եղնիկ վարդապետին, «որ այսպիսի պատրաստեալ եւ հասունացեալ պատուական հունձք մը կը յանձնուէր իրեն»¹³:

Ուղևորության կարևոր արդյունքներն ու եզրահանգումները

Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի համար առանձնապես կարևոր էր պանդխտության խնդիրը: Արաբկիրը, ցավոք, բացառություն չէր: «Ամեն տունէ պանդուխտ կայ Պօլիս, կամ այլ մեծ քաղաքները, — արձանագրում է նա, — /.../ թէպէտ Հայեր զինեալ լինելով և որսի վարժուած, քաջութեամբ զիրենք կը պաշտպանեն Քրդերէն, բայց յաճախ կը չարչարուին կառավարիչներէն, պետերէն եւ պէյերէն, որոց դէմ գէնք չբանիր, և կառաւարութեան օրէնքն անոնց կամքն է. ա՛լ ո՞ւր դիմեն և ի՞նչ ընեն»¹⁴:

Այդ իմաստով չափազանց հրատապ ու խորիմաստ էին Գ. Սրվանձտյանցի մտորումներն ընդհանրապես պանդխտության վերաբերյալ: «Արդարեւ կորուստ մեծ կորուսած է Հայն, եւ այն՝ ոչ միանգամ, եւ ոչ երկիցս, այլ բազմիցս, — գրում է նա, — կորուստ մ'ինքնին եղած է Հայն անհամար բազմու-

⁹ Սրվանձտեանց. 1879, 275–276:

¹⁰ Սրվանձտեանց. 1879, 277:

¹¹ Սրվանձտեանց. 1879, 279:

¹² Սրվանձտեանց. 1879, 181–282:

¹³ Սրվանձտեանց. 1879, 279:

¹⁴ Սրվանձտեանց. 1879, 284:

թեամբ ցիրուցան լինելով, տեղէ տեղ փոխուելով, ազգէ յազգ անցնելով, որք ի գնալն և ի մնալն աւանդած են եկեղեցւոյն ինչ որ գերծուցած են աւարէն և մահուանէն, /.../ դիպուածոց եւ արարածոց յիշատակները, որ կը տեսնուին մագաղաթներու վրայ, մատենագրութեանց մէջ ...»¹⁵:

Իր ազգային, հոգևոր առաքելութեան ընթացքում Գ. Սրվանձտյանցը չափազանց կարևորում էր «մեր նախնեաց մեզ թողուցածը», արվեստի ու մշակութի արժեքները պահել-պահպանելու անհրաժեշտությունը: Առաջարկում էր, որ «յուրաքանչիւր գաւառը իր մէջը կամ վանք մը կամ եկեղեցի մը յատկացնէ թանգարան հին մատենից, ինչպէս ըրաւ ի Վարազ մեր Ս. Հայրիկն, եւ հոն խնամքով հաւաքեն, կարգաւորեն ու պահեն այդ գանձերը ապականութենէ եւ յափշտակութենէ»: Եվ ապա՝ Ս. Էջմիածնի, Ս. Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի, Արմաշի ու Վարազի օրինակով, մատենադարաններ հիմնել գավառներում, որով հնարավոր կլինի «ազգային մատենագրաց եւ գրագիտաց ընծայել միջոց, ուր գտնան իրենց պէտք եղած գիրքը եւ օգտուին»¹⁶:

Արաբկիրից մեկնելու օրը՝ հուլիսի 24-ին, ինչպէս դարձյալ վկայում է «Հայրենիք»-ի թղթակիցը, «առաջնորդարանի դռնէն մինչ հեռաւոր փողոցներ եկեղեցական դասն ու երգեցիկ ուսանողներ շարուած ողջ երթի երգերը կը հնչեցնէին, ազգային ժողովները ու խորհուրդները խումբ խումբ առաջնորդարանէն համայն երեւելաց հետ կ'ուղեկցէին Նորին սրբութեան: Անհամար ժողովուրդ փողոցները խռնեալ ի վերջին տես կու գային կենաց քարոզ այցելուին»: Խնամաւորութեան անսահման էր, քանզի «այն վերջին պահուն յորում Ս. Հայրն իր վերջին մնաք բարեաւի օրհնութիւնը կը նուիրէր Հայկական ամբոխին, կեցցէններ օղը կը թնդացնէին ...»:

Ուղեորութեանից հետո անդրադառնալով այդ ամբողջ ընթացքում իր տեսածին ու ապրածին՝ Գ. Սրվանձտյանցը խոստովանում է, թե, չնայած բոլոր դժվարութիւններին, «Երբէք պատճառ մը չունիմ դժգոհելու. վասն զի յօժարութեամբ գնացի, յօժարութեամբ շրջեցայ, յօժարութեամբ գործեցի: /.../ Քրդաց վրաններու տակը և բացօթեայ վայրեր իջեւանեցայ, ասիական ուղեւորի մը կրեյիք ամենն ալ կրեցի, բայց երբէք ցաւ չգգացի, վասն զի սիրով գնացի ...»¹⁷:

Տասնամյակներ անց ԱՄՆ-ում հրատարակված «Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի» մեծածավալ հատորի հեղինակները հետեյալ տողերով էին գնահատում մեծ ազգասեր-ազգագրագետի պատմական այդ առաքելությունը. «Խրիմեան Հայրիկի շնորհալի աշակերտը, Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց, հայ ֆոլքլորային գրականութեան բազմաշխատ դէմքերէն մին է: /.../ Ինչպէս ծանօթ է, Գարեգին Վրդ. Պոյսոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ քննական ուղեւորութիւն մը կատարեց Հայկական գաւառներու մէջ եւ բաբախուն տողերով ու գունագեղ ոճով տուաւ հայ ժողովուրդի զանգուածին կեանքը, իր զանազան երեսներով: Համիտեան ջարդերու նախօրեակին հայկական բնագաւառներու առօրեան ճանչնալու համար, անհրաժեշտ է կարդալ

¹⁵ Սրվանձտեանց. 1884, 246:

¹⁶ Սրվանձտեանց. 1884, 247–249:

¹⁷ Սրվանձտեանց. 1879, ԺԳ:

այս հայրենաշունչ մատեանը՝ որ տեղագրական, ազգագրական, տնտեսական եւ կրթական տեղեկութիւններ պարունակող արժէքաւոր գործ մըն է»¹⁸:

Զարմանալին այն է, որ նման վիթխարի գործերի հեղինակն ինքը չափազանց համեստորեն էր գնահատում իր կատարած գործը. «Սոյն հրատարակութիւնս պաշտօնական չէ, այլ սոսկ իբրեւ ուղեւորութիւն և զանազան ծանօթութիւնք իմ շրջած տեղեաց տեղեաց և բնակչաց կեանքի վրայ ...»: Ավելին՝ արձանագրելով, թե «Կատարեալ գործ մը չէ այս, վասն զի այնքան խառն և կարեւոր պաշտօններու մէջ չէի կրնար լիովին ստորագրել և ամեն բան աչքի անցունել» առաջարկում է, որ «Եթե նկատեն ոմանք պակաս բաներ» իր գրվածքի մեջ, «իրենց կողմանէ» լրացնեն, սակայն պայմանով, որ այդ անեն «միշտ անկողմնակալ հոգւով, ինչպէս մեք ալ նոյն զգուշութիւն ըրած ենք», քանզի ամեն ոք կարող է համոզվել, որ իր գրածների նպատակը, իր գլխավոր «փափաքն ու ջանքը» «ազգայնոց յառաջադիմութիւն և իրենց օգտակարութիւնը ցոյց տալ է միայն. Հայը Հայուն ծանօթացնել, Հայը Հայուն սիրել տալ է բոլորովին ...»¹⁹: Սակայն այն տողերը, որ նա թողել է իբրեւ իր կատարած առաքելութեան գլխավոր արդյունք ու եզրակացութիւն, չափազանց խոստեն են. «Հայ եղողը՝ Հայաստանի հողոյն վրայ ինքզինքը կը ճանաչէ, ինքզինքը վեհ և կենդանի կը գտնէ, փորձեցէք և տեսէք»²⁰:

Եզրակացութիւն

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ.

ա) Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի գործունեութիւնն ակնառու և արդյունավետ էր ոչ միայն հոգևոր, ազգային ու հասարակական տարբեր ոլորտներում, այլև բանահավաքչութեան և ազգագրութեան բնագավառում: Մեկ տասնամյակի ընթացքում (1874–1884 թթ.) դեպի արևմտահայկական բազմաթիւ գավառներ ու քաղաքներ կատարած իր ուղևորութիւնների ժամանակ նրա իրականացրած բանահավաքչական գործունեութեան արդյունքը հանդիսացող մի քանի ժողովածուները մեծ բանասեր-ազգագրագետի ստեղծագործական վաստակի կարևորագույն մասն են կազմում:

բ) Հայկական գավառներում իրականացրած առաքելութեան ընթացքում իր դիտարկումներից ելնելով՝ Գ. Սրվանձտյանցը կարևորում էր պանդխտութեան խնդիրը, արվեստի ու մշակույթի ավանդական արժեքների պահպանման և զարգացման անհրաժեշտութիւնը:

գ) Լինելով հայ ժողովրդի մեծ երախտավորներից մեկը՝ Գ. Սրվանձտյանցը չափազանց համեստորեն էր գնահատում իր վաստակը՝ այդ թիւում նաև բանահավաքչութեան և ազգագրութեան բնագավառում՝ դրանով իսկ հաստատելով իր մարդկային-բարոյական կերպարի մեծութիւնը:

Պետրոս Դեմիրճյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականութեան ինստիտուտի Հայ նոր գրականութեան բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միութեան վարչութեան քարտուղար: Գի-

¹⁸ Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի. 1969, 66:

¹⁹ Սրվանձտեանց. 1879, ԺԺԱ:

²⁰ Սրվանձտեանց. 1879, ԺԴ:

տական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրություն, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածներ: pdemirchyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 1878, թիվ 461:
 Պատմություն Հայոց Արաբկիրի. 1969, կազմեց և երկասիրեց Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, Նիւ Եորք, Ամերիկայի Արաբկիրի միութեան հրատ., 1018 էջ:
 Սրվանդտեանց Գ. 1879, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, Կ. Պոլիս, տպագր. Ե. Ս. Տնտեսեան, 365 էջ:
 Սրվանդտեանց Գ. 1884, Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, մասն Բ, Կ. Պոլիս, գ. Պաղտատեան (Արամեան), 499 էջ:
 Տէմիրճիպաշեան Ե. 1883, Միացեալ ընկերութիւնք Հայոց. – «Գրական եւ Իմաստասիրական շարժում», տետր ԺԲ:
 Տէմիրճիպաշեան Ե. 1886, Սահմանադրութիւն. – «Գրական եւ Իմաստասիրական շարժում», տետր վեցերորդ:

СОБИРАТЕЛЬСКАЯ И ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГАРЕГИНА СРВАНДЗТЯНЦА

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Резюме

Ключевые слова: Гарегин Срвандзтянц, филолог, собиратель фольклора, этнограф, «Торос Ахпар», «Давид Сасунский или Дверь Мгера», город Арабкир, искусство, культура, Матенадаран.

Епископ Гарегин Срвандзтянц (1840–1892 гг.) – один из самых заслуженных представителей армянского народа – и как преданный национально-общественный деятель, и как несравненный филолог, собиратель фольклора и этнограф. Важнейшей частью его деятельности является серия сборников, являющихся результатом тщательного сбора в течение десятилетия (1874–1884 гг.) народных сказаний и преданий, богатых этнографических материалов. С именем Г. Срвандзтянца связано, в частности, выявление, записывание и публикация первого варианта армянского национального эпоса «Сасна црер» – «Давид Сасунский, или Дверь Мгера». За выполнение на высоком уровне вышеупомянутых масштабных работ, в филологии он считался основоположником армянского фольклора и этнографии. Также был оценен на международной арене, будучи избранным почетным членом Императорской археологической академии в Санкт-Петербурге.

Весной 1878 года Константинопольский Патриарх Нерсес Варжапетян решил отправить трех архимандритов в Малую и Великую Армению с

особой миссией. Одним из них был Гарегин Срвандзтянц. Первая поездка состоялась 30 апреля 1878 года. В течение следующих двух лет Г. Срвандзтянц посетил ряд армянских областей, побывал во многих крупных и малых населенных пунктах (Тигранакерт, Себастья, Цовк, Акн, Ерзнка, Карин, Ван, Муш и др.), подробно ознакомился с жизнью и бытом народа, составил достоверную статистику и демографию армян, церквей и монастырей, записывал традиции и обычаи, устные предания, рассказы о жизненных трудностях и надеждах на будущее и опубликовал все это в двух больших сборниках под названием «Торос Агбар: путник в Армению». Удивительно, но сам автор весьма скромно оценивал свой труд. «Это мое издание не является официальным, — пишет он, — а просто как путешествие, различные знакомства с местами, где я бывал, и с жизнью людей». Однако строки, которые он оставил в качестве основного результата и вывода своей миссии, очень красноречивы: «Армянин познает себя на земле Армении, находит себя возвышенным и живым, попробуйте и увидите».

Петрос Демирчян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА, секретарь правления Союза писателей Армении. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей. pdemirchyan@mail.ru

COLLECTING AND ETHNOGRAPHIC ACTIVITIES OF GAREGIN SRVANDZTYANTS

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Key words: Garegin Srvandztyants, philologist, folklore collector, ethnographer, “Toros Aghpar”, “David of Sassoun or Mher’s Door”, Arabkir city, art, culture, Matenadaran.

Bishop Garegin Srvandztyants (1840–1892) is one of the most merited representatives of the Armenian people, both as a devoted national-public figure and as an incomparable philologist, folklore collector and ethnographer. The most important part of his activity is a series of collections, which are the result of a diligent collection of over a decade (1874–1884) of folk tales and traditions and wealthy ethnographic materials. The name of G. Srvandztyants is associated, in particular, with the identification, recording and publication of the first version of the Armenian national epic “Sasna Tsrer” – “David of Sassoun or Mher’s Door”. For the high-level performance of the abovementioned large-scale works, he was considered the founder of Armenian folklore and ethnography in philology. He

was also evaluated in the international arena, being elected an honorary member of the Imperial Archaeological Academy in St. Petersburg.

In the spring of 1878, Patriarch Nerses Varzhapetyan of Constantinople decided to send three archimandrites to Lesser and Greater Armenia on a special mission. One of them was Garegin Srvandztyants. The first trip took place on April 30, 1878. Over the next two years, G. Svandztyants visited a number of Armenian regions, many large and small settlements (Tigranakert, Sebastia, Tsovk, Akn, Yernka, Karin, Van, Mush, etc.), got acquainted in detail with the life and lifestyle of the people, compiled reliable statistics and demography of Armenians, churches and monasteries, recorded traditions and customs, oral stories and legends, life's difficulties and hopes for the future, and published all this in two large collections entitled "Toros Aghpar: a Traveler of Armenia". Surprisingly, the author himself very modestly assessed his work. "This edition of mine is not official," he writes, "but just like a journey, various acquaintances with the places where I have been to and with the lives of the inhabitants". However, the verses that he had left as the main result and conclusion of his mission are very eloquent: "An Armenian recognizes himself in the land of Armenia, finds himself elevated and alive: try and you will see it".

Petros Demirchyan – Doctor of Sciences in Philology, Leading Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghyan, Executive Secretary at "Writers' Union" of Armenia. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary and literary-critical articles.
pdemirchyan@mail.ru